

El mapa dels assentaments andalusins de Yabisa

per Helena Kirchner

L'estudi dels assentaments andalusins d'Eivissa i la seva vinculació amb els espais irrigats va començar el 1992, en el marc d'un projecte de recerca dirigit per Miquel Barceló¹. L'objectiu del projecte era reconstruir el procés de migració i colonització de l'illa per part dels diversos grups clànics, berbers i àrabs, dels quals es conservava la nòmina suposadament completa del moment de la conquesta catalana del 1235, en el document de repartiment de l'illa conegut com *Memoriale Divisionis* i publicat per Joan Marí Cardona (1976: 69-81). El mapa que presento en aquest article (fig. 5) concentra l'esforç de recerca de vuit anys i la seva elaboració, així com la seva comprensió, han estat paulatines i enriquides al llarg d'aquest temps, mobilitzant registres d'informació molt variats que configuren el que coneixem com a mètodes de l'"arqueologia hidràulica" (Kirchner, Navarro 1993).

Tres són els registres manejats:

1. El registre documental i el toponímic: la documentació posterior a la conquesta feudal catalana és analitzada amb l'objectiu de localitzar espacialment els assentaments andalusins. La majoria dels topònims no es conserva en l'actualitat.

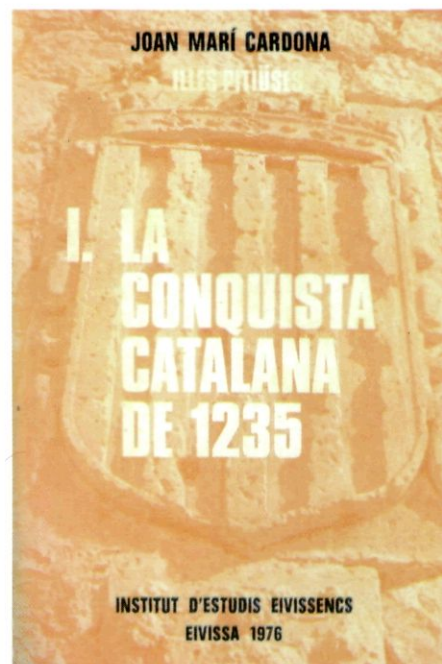
2. El registre arqueològic: com a resultat de les prospeccions arqueològiques de les zones de re-

J. Marí Cardona va realitzar els mapes de distribució dels topònims del *Memoriale Divisionis*

sidència. Comptem, com a punt de partida, amb el mapa de troballes del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de les Illes Pitiüses (PPJAIP)*². S'han prospectat de nou les zones de residència associades a espais agraris andalusins. Les prospeccions han permès, a més, trobar nous jaciments no registrats en l'esmentat inventari.

3. La prospecció dels espais de cultiu: constitueix el tercer registre i consisteix bàsicament en la reconstrucció planimètrica dels sistemes hidràulics actuals i la identificació del disseny original andalusí.

En primer lloc, tanmateix, cal destacar que alguns mapes fets a partir del primer tipus de registre

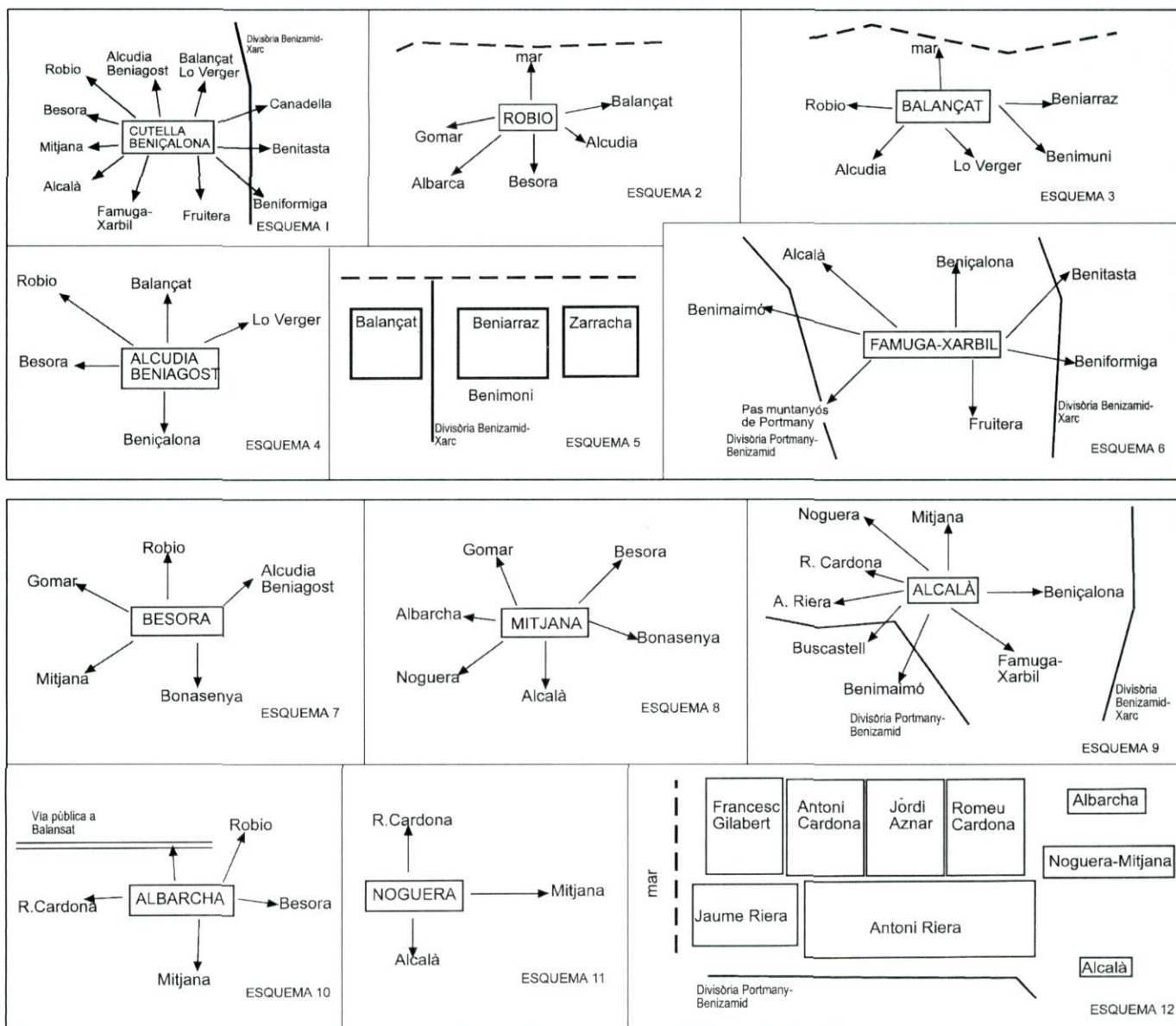

ja havien estat confeccionats abans. J. Marí Cardona va realitzar els mapes de distribució dels topònims del *Memoriale Divisionis* i de la reconstrucció de les divisòries dels quartons de l'illa fets pels conqueridors (Marí Cardona 1976, mapes IV, V, VI). Aquests mapes varen significar un punt de partida fonamental per al nostre estudi, tot i que ara en proposem algunes modificacions.

Els mapes fets a partir de la documentació i els fets a partir de les troballes arqueològiques per si sols no permetien entendre el sentit de la distribució dels assentaments andalusins, ni els criteris del seu establiment, ni reconstruir el

1. La recerca a Eivissa dirigida per M. Barceló: *Las pautas hidráulicas de los asentamientos rurales de al-Andalus* ha estat finançada pels projectes PB90-0681-02-01, PB93-0864-C02-01 i PB96-1223-C02-01.

2. Conselleria de Cultura i Esports del Consell d'Eivissa i Formentera.

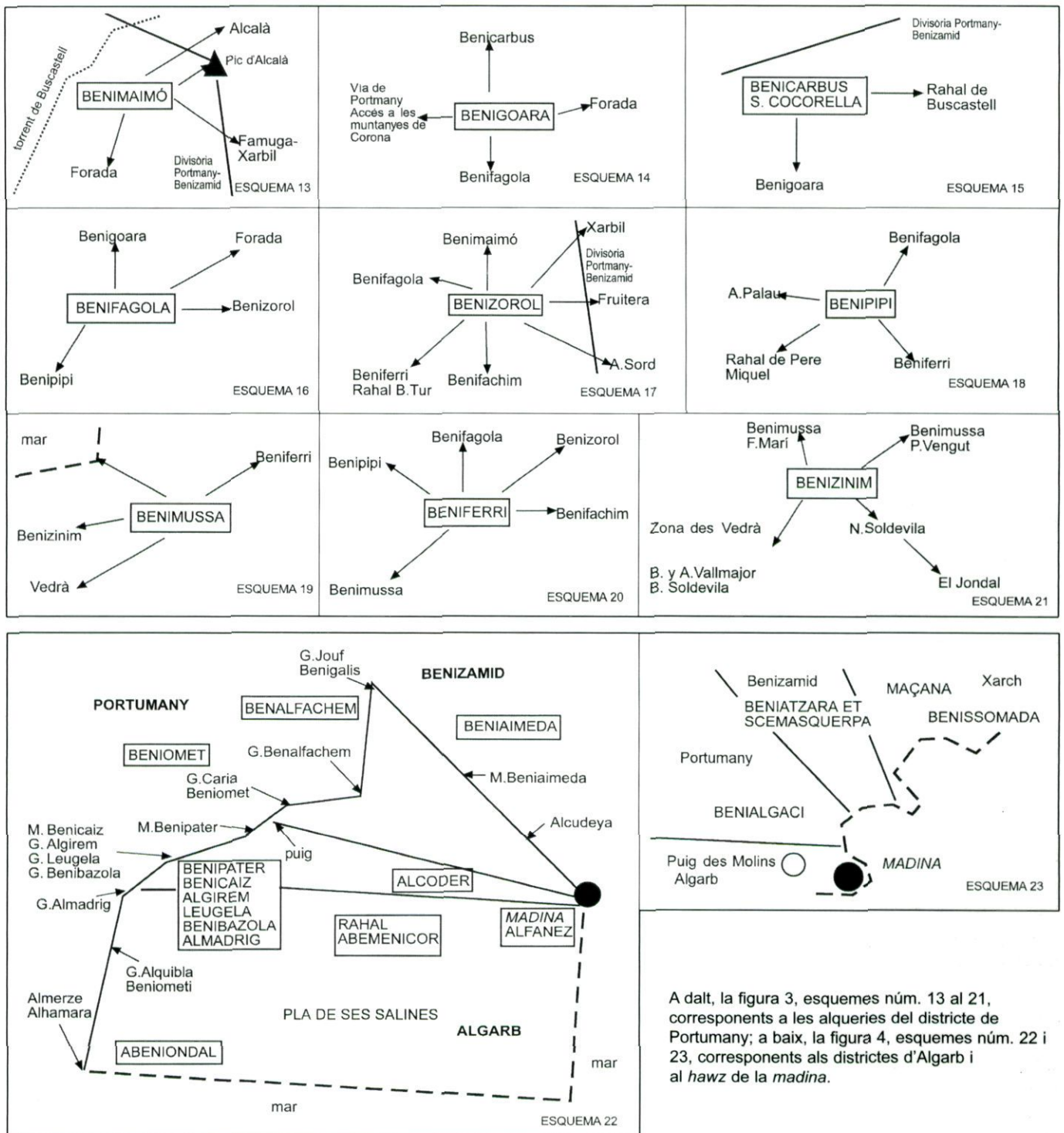
A dalt, figura 1 amb els esquemes núm. 1 al 6 corresponents a les alqueries del districte de Benizamid; a baix, la figura 2 amb els esquemes núm. 7 al 12, també de Benizamid.

procés de colonització de l'illa. Així mateix, la nòmina de topònims no permet, per ella sola, informar més enllà del que les etimologies rònegament indiquen, és a dir, el nom clànic berber o àrab d'alguns dels grups assentats.

La primera observació que cal fer és que el terme "alqueria" no designa un lloc concret habitat, un poblet, sinó un territori on pot haver més d'una zona de residència i més d'un espai de conreu. Es tracta de la terra clànica, el territori on un grup construeix els seus espais de conreu, aprofita les seves àrees de pastura, caça i recol·lecció. Els límits d'aquestes terres clàniques

no sempre són precisos. Es donen casos d'extensos territoris que porten el nom d'un clan però on s'assenten diversos grups, o casos en què hi ha espais agraris compartits per diversos grups, de manera que no necessàriament es distingeix un territori clànic per a cadascun d'ells. Benizamid, nom d'un dels districtes andalusins de Yabisa, és, en aquest sentit, molt il·lustratiu: en el *Memoriale Divisionis*, els districtes són denominats *terre* (Marí Cardona 1976: 69) i Benizamid designa un d'ells, però no una alqueria. El radical berber *Z.M.D.*, amb el significat en la variant *tag-bailit* del berber de "fer pinya",

podria al·ludir al procés de creació d'una articulació tribal per a la migració i assentament que va ser reconeguda políticament en la creació del districte, com en els casos mallorquins d'Artà (>Iraten), Canarossa (>Qanat al-'Arus), Sineu (>Gignaw) (Barceló 1997: 23-24). La documentació reflecteix l'esforç de delimitació d'aquestes terres clàniques per convertir-les en possessions identificables per al senyor feudal que les estableix als nous colons. La toponímia actual reproduïx a vegades aquestes realitats: un topònim com Xarraca, per exemple, designa una platja, una font i una "vènda". L'exemple de

A dalt, la figura 3, esquemes núm. 13 al 21, corresponents a les alqueries del districte de Portumany; a baix, la figura 4, esquemes núm. 22 i 23, corresponents als districtes d'Algarb i al hawz de la madina.

Xarraca mostra que els límits de l'actual *venda* coincideixen amb la possible reconstrucció dels límits de la terra clànica dels Banu Zurag (Kirchner, 1998). No és estrany, doncs, que el mateix topònim designi diverses realitats físiques. La prospecció arqueològica, per a la localització de les zones de residència, i la hidràulica, per a la localització dels espais irrigats i la

reconstrucció dels seus dissenys originals andalusins, han estat fonamentals per entendre aquestes terres clàniques.

L'anàlisi de la descripció de les divisòries dels districtes andalusins i dels nous quartons que fa el *Memoriale Divisionis*, amb l'objectiu de fer porcions de l'illa per atribuir-les als magnats que van participar en la conquesta, juntament

amb la toponímia avui conservada, és el primer pas per a la localització de moltes de les alqueries andalusines, especialment aquelles situades a banda i banda de les línies divisòries. J. Marí Cardona va dedicar bona part del seu primer volum de la col·lecció "Illes Pitiüses" (1976: 65-151) a aquesta reconstrucció. El seu coneixement de l'illa, juntament amb la sistemàtica

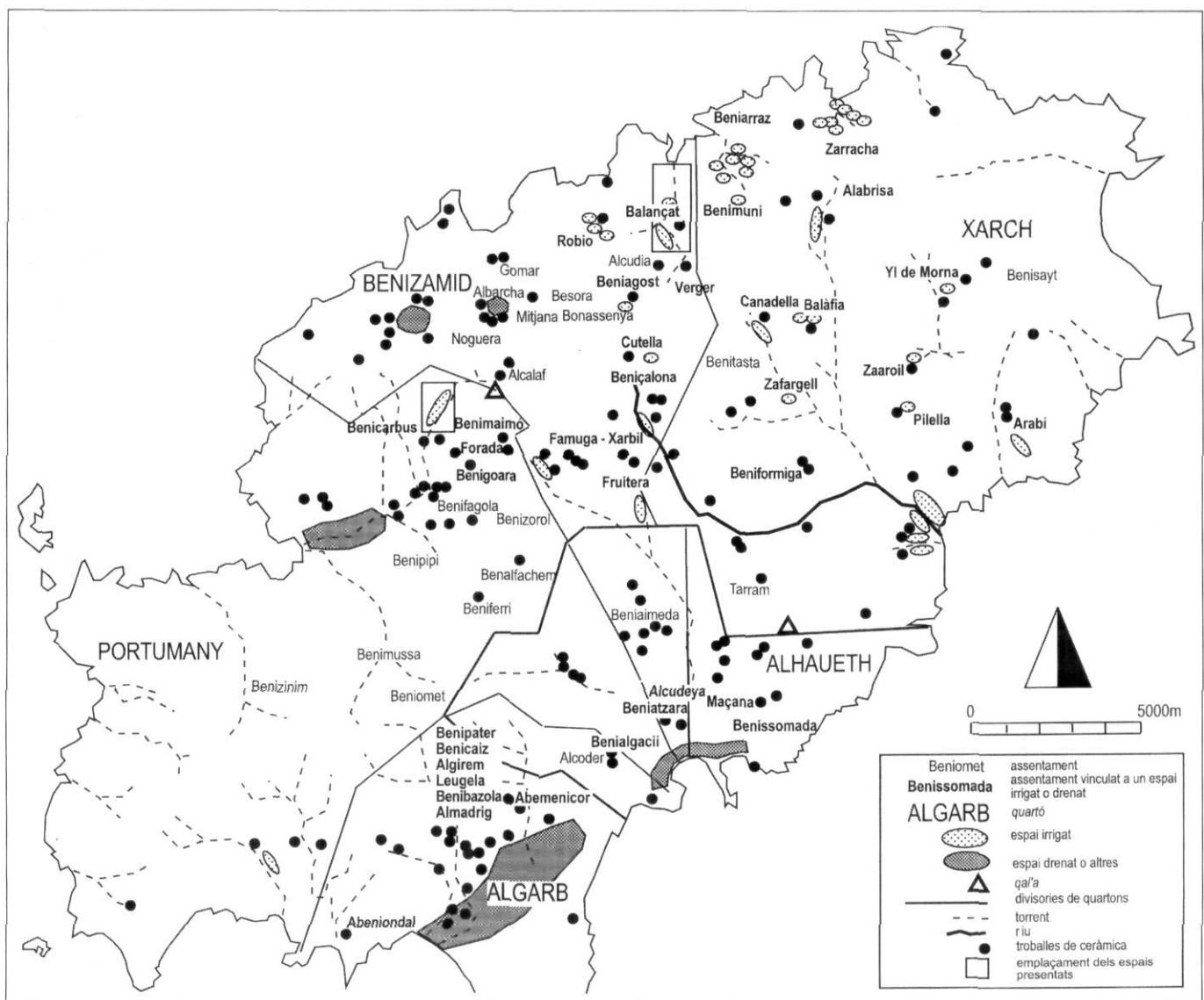

Fig. 5. Mapa dels assentaments andalusins de l'illa d'Eivissa (elaboració: H. Kirchner, 2002).

contrastació de la descripció del *Memoriale Divisionis* amb l'establiment de fites realitzat el 1791 per M. Gaietà Soler³ i la capbreuació dirigida per ell mateix⁴ amb motiu del pla de millores que va elaborar per encàrrec del rei⁵, li van permetre reconstruir les línies divisòries dels quartons i dels anteriors districtes andalusins. Les confessions dels capbreus del final del segle XIV i del XV proporcionen l'altra font d'informació per poder precisar l'emplaçament de moltes de les

alqueries i els límits aproximats de les terres clàniques d'algunes d'elles. La declaració dels béns posseïts pels colons va acompanyada d'una enumeració d'afrontacions que permeten saber de quines alqueries estava envoltada una en concret. Així, J. Marí Cardona (1976: plànol VI) va confeccionar el mapa d'assentaments a partir del qual vàrem començar a treballar a Eivissa. El procés laboriós de confrontació de totes les afrontacions de les possessions declarades en els

capbreus va permetre afinar l'emplaçament d'algunes alqueries. A més, la prospecció arqueològica i hidràulica ha afegit elements de precisió sobre l'emplaçament de moltes alqueries dels quals J. Marí Cardona no disposava.

El procediment per a la reconstitució del mapa dels assentaments a partir de la documentació escrita i la toponímia conservada actualment és semblant al de la confecció d'un trencaclosques, en el qual algunes peces ja estan col·locades

3. *Mojonamiento de Ibiza*, any 1791 (AHPE, C-13-2).

4. *Real capbreuació de Ibiza y Formentera* (1791-97) (AHM, RP 319, 6, 2-160).

5. Gaietà Soler: *Extracto del siguiente plan instructivo de agricultura, industria y policia de la campaña en las islas de Ibiza y Formentera*, 1789 (AME); *Expediente de egecución del Plan político y económico aprobado por S.M. en Real Orden de 15 de setiembre de 1789* (AME).

des del començament –són els topònims conservats fins avui–, mentre que d'altres tenen els seus contorns definits per les afrontacions proporcionades per la documentació. A efectes pràctics convé començar a muntar el trencaclosques a partir d'un assentament que es pugui localitzar amb seguretat. A partir d'ell s'aniran situant els assentaments que llinden amb ell i després els que toquen amb aquests darrers. Es progressa, doncs, de forma més o menys concèntrica⁶. Vegeu alguns esquemes d'aquest procediment a les figures 1 a 4.

La localització de cada grup clànic emigrat no pot entendre's aïlladament, ja que formen part de xarxes d'assentaments que són la "plasmació d'agrupacions establertes i cohesionades a la Península abans del 290 H / 902 d.C., sense excloure que a les illes s'haguessin creat algunes d'elles localment, sempre, però, a partir de les agrupacions cohesionades inicialment" (Barceló 1997: 16). Seguint M. Barceló, la migració no és un moviment de població desordenat i improvisat, sinó que ve precedit d'un període d'explotació i freqüentació. No es fa una migració a un lloc

d'una bona part de les noves colonitzacions i la supervivència biològica de la majoria dels grups, no pot ser plantejada en termes de desplaçaments esporàdics i realitzats en un termini llarg de temps. Les xarxes d'alqueries que es troben els catalans el 1235 són resultat dels èxits del procés. El volum inicial de la migració depèn de la selecció pagesa que es pugui fer en el lloc d'arribada, no de la grandària de la població en el lloc d'origen. Aquesta selecció pot ser reconeguda en l'espai perquè els seus instruments són tècnics: la selecció està regida pel conjunt de coneixements tècnics (des dels hidràulics fins a la reproducció de plantes i la cria d'animals domèstics) de què disposen els grups emigrants. Així, doncs, els llocs preferencials d'assentament i els espais agraris són la plasmació espacial d'aquesta selecció. No hi ha a les illes Balears altre context històric que no sigui el del principi del segle X que faci possible aquest procés de migració i colonització (Barceló 1997, 2001). La fesomia bàsica del mapa d'assentaments d'Eivissa és el resultat d'aquesta selecció. Per això, malgrat l'evolució i els canvis que

Un hort del torrent de ses Fonts, es Cubells. (Foto: revista Eivissa.)

No hi ha a les illes Balears altre context històric que no sigui el del principi del segle X que faci possible aquest procés de migració i colonització

desconegut. La migració requereix mitjans de desplaçament marítim que els *bahriyyun*⁷ podien proporcionar i, per garantir la continuïtat

puguin haver-se produït en l'organització de les xarxes, en el pes dels seus components i en les relacions per a la gestió dels espais agraris,

el creixement i les segmentacions d'alguns grups o l'extinció d'altres, la fesomia bàsica del mapa és resultat del procés de migració i de la selecció inicial que es fa en el segle X (Barceló 1997, 2001).

A Eivissa, la selecció preferent va ser la dels llocs on es podien fer captacions d'aigua, en fonts naturals, de cursos d'aigua estables o de capes subterrànies d'aigua (*qanat*-s, pous i sènies). Els assentaments del mapa de la figura 5 es concentren en alguns dels eixos d'escorrentia, on existeixen precisament aquestes possibilitats de captació: el riu de Santa Eulària i els seus afluents, el torrent des Ierns, el torrent de Buscastell, el canal de Fruitera i de sa Llavanera, els torrents del nord de l'illa (Rubió, Balansat, Benirràs, Xarraca),

6. La descripció detallada de la reconstitució sobre plànol de les afrontacions documentades es pot veure a Kirchner 2002.

7. Un estudi recent de X. Ballestín permet entendre el paper d'aquesta "gent del mar" fins al segle X, quan el Califat omeia aconsegueix consolidar una flota pròpia (Ballestín, en premsa).

Fotografia aèria de l'any 1956 que es correspon amb l'esquema 23 de la figura 4. Ses Feixes formaven el hawz de la madina i foren un espai ocupat immediatament en el procés de migració i colonització de 290 H / 902 d.C. (Foto: USAF, 14.537.)

alguns torrents del sud de l'illa (de s'Aigua, de ses Fonts, de Cas Beris). Les zones on podien obtenir-se espais de conreu drenats també són una opció preferent (*hawz* de la *madina*, ses Feixes, en el pla de Vila i prat de ses Monges). L'accés a tots aquests llocs d'assentament es degué fer també a través dels propis torrents. Alguns camins antics, encara parcialment conservats, segueixen especialment itineraris paral·lels a les grans línies d'escorrentia. Ports naturals com el de la badia d'Eivissa o el de Portmany degueren ser els punts d'arribada de la migració més importants. L'accés a les diferents àrees d'assentament es va poder realitzar després a través d'altres cales, on

desemboquen precisament els torrents objecte de colonització. Al-Himyari, en el segle XIV, menciona deu llocs d'ancoratge a l'illa (Roselló Bordoy 1985: 8), que eren probablement els accessos més aconsellables ja des d'un principi. També el *Memoriale Divisionis* en menciona algun.

La distribució d'assentaments en el mapa només és comprensible, doncs, si es tenen en compte els espais agraris. El seu estudi és, en conseqüència, necessari per entendre el procés de migració i colonització, no solament a Eivissa o a les Illes Orientals, sinó també a la part oriental d'Al-Andalus, des d'on, majoritàriament, es va produir la migració. ■

BIBLIOGRAFIA

- BALLESTÍN, X. (en premsa) "La segmentación de grupos clánicos bereberes y la actividad de los bahriyyun (gentes del mar) en el Mediterráneo occidental durante la Alta Edad Media (al-Andalus, Magreb, Siqiliyya)". *De la sociedad islámica a la feudal. Veinte años de al-Andalus. Homenaje a Pierre Guichard*. Granada, València, 9-14 de maig de 1996.
- BARCELÓ, M. 1997 "Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca", BARCELÓ, M. (coord.): *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yàbisa (290-633H/902-1235 d.C.)*. Eivissa: 9-28.
- BARCELÓ, M. 2001 "Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société". *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. Roma-Madrid: 291-321.
- KIRCHNER, H. 1998 "Tierras de clanes. Espacios hidráulicos y clanes andalusíes en la isla de Yàbisa (Ibiza)", *Arqueología del paisaje. Arqueología Espacial* 19-20: 351-372.
- KIRCHNER, H. 2002 "El mapa de los asentamientos rurales andalusíes de la isla de Ibiza", C. TRILLO (Ed.): *Asentamientos rurales y territorio en el mundo mediterráneo en época medieval*. III Jornadas de arqueología medieval. Berja: 120-186.
- KIRCHNER, H. NAVARRO, C. 1993 "Objetivos, método y práctica de la arqueología hidráulica", *Archeologia Medievale* XX: 121-150
- MARÍ CARDONA, J. 1976 *La conquesta catalana de 1235* col·lecció Illes Pitiüses, I, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1985 *Notas para un estudio de Ibiza musulmana*. Eivissa.